

5-mavzu: XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji.

Mashg'ulot rejasi:

1. Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarida ta'lim-tarbiya.
2. Maktab va madrasalarda ta'lim mazmuni.
3. Qizlar maktabi va unda ta'lim mazmuni.
4. Munis Xorazmiyning "Savodi ta'lim" asari – xusniyatga doir dastlabki qo'llanma sifatida.
5. Muhammad Sodik Qoshg'ariyning "Odob as-solihin" asari – yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni yorituvchi manba.

Adabiyotlar:

1. Хошимов К., Нишонов С., Иномова М., Хасанов Р. Педагогика тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005.
3. Xasanboyev J, To'raqulov X., Xaydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – T.: Fan va texnologiya, 2008.
4. Niyozov G., Axmedova M. Pedagogika tarixidan seminar mashg'ulotlari. – T.: NOSHIR, 2011.
5. Нишонов С. Комил инсон тарбияси. – Т.: Истиқлол, 2003.
6. Ma'naviyat yulduzlari (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar). – T.: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1999.

Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarida ta'lim-tarbiya

Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklarida ta'lim-tarbiya, maktab, fan va madaniyat XVI asr boshlarida temuriylar sulolasi inqirozga uchradi. Uning o'rniga shayboniylar hukmronligi o'rnatildi. Shayboniyxon (1451-1510) Movarounnahrda kuchli markazlashgan davlat barpo qihsh uchun kurash olib bordi, uning halokatidan so'ng yana o'zaro urushlar sodir bo'lib turdi. Oqibatda bu hududda uch xonlik, avvalo, Buxoro va Xiva, XVIII asr oxiriga kelib, Qo'qon xonligi qaror topdi. Buxoro xoni Abdullaxon davrida boshqa davlatlar bilan har tomonlama aloqalar o'rnatishiga erishildi. Jumladan, Hindistonda shoh Akbar, Sharqiy Ovrupoda Ivan Grozniy bilan xalqaro munosabatlar o'rnatildi. Markaziy hokimiyatning mustahkamlanishi ko'plab ijtimoiy binolar qurish imkoniyatini berdi, Abdullaxon 1001 rabot va sardoba, ko'plab madrasa, masjid, xonaqo, ko'prik, suv ombori va boshqa inshootlarni qurdirdi. U atrofiga yozuvchi, shoir va olimlarni to'plab, ularga homiylik qildi. Shoirlar orasida ayniqsa Mushfiqiy o'z madhiyalari, lirik she'r va xajviyalari bilan shuhrat topdi. Buyuk muarrix Hofiz Tanish Buxoroda «Abdullanoma» nomli katta tarixiy kitob yozdi. Bu davrda tibbiyot sohasida Sultonah Sam arqandiy «Dastur al-iloj», Muhammad Yusuf «Tahqiq al-humayyot», «Zubdat ul-kahh al-olin» asarlarini; shoir va adiblardan Bobur, Muhammad Solih, Majhsiy, Hasan Nisoriy, Binoiy, Vosifiy, Ubaydiy, G'oyibiy Sam arqandiy barakah ijod qildilar. Mazkur davrda Muhammad Balxiyning 5 000 baytdan iborat «Subxonqulixonoma», Mirmuhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullanoma», Sayido Nasafiyning she'r va qasidalari, So'fi Olloyor va Boborahim Mashrab she'rlari yaratildi. Madrasani bitirganlardan mudarris, mutavali, qozi, imomlar, fan arboblari, adibu shoirlar etishib chiqardi.

XVII-XIX asrlarda O'rta Osiyoda bir nechta turdagi ta'lim muassasalari (maktab, madrasa, qorixona, daloilxona, otinoyilar maktablari) mavjud edi. Ayniqsa Qo'qon, Toshkent, Buxoro kabi shaharlarda ularning soni tez ko'paygan.

Maktablar boshlang'ich ta'lim muassasasi hisoblanib, unda bolalarga yozish va o'qish o'rgatilgan, din haqida dastlabki ma'lumotlar berilgan. Madrasalar yuqori turuvchi o'quv muassasasi hisoblangan, qorixona va daloilxona («Daloil al-xayrot») quyi diniy xizmatchilarni tayyorlagan.

XIX asrdagi Qo'qon xonlari arxivlarida beklar va xonlar saroylarida sag'ir (yetim)lar uchun ochilgan maktablar haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan. Bunday maktablar davlat mablag'lari hisobiga faoliyat yuritgan.

Maktab va madrasalarda ta'lim mazmuni

Maktablardagi ta'lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o'rganish ko'p vaqtini olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o'rganishga 3-4 oydan bir yilgacha, ba'zida undan ham ko'p vaqt sarflanar edi. O'quvchilar dastlabki o'qish ko'nikmalarini egallaganlaridan so'ng «Haftiyak»ni (fors. "Qur'onning ettidan bir qismi") o'qishni boshlaganlar

O'quvchilar «Haftiyak»ni tugatganlaridan so'ng «Chor-kitob» (To'rt kitob)ni o'qishga kirishganlar. «Chor-kitob» fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, uning birinchi qismida diniy marosimlar (tahorat olish, namoz o'qish, ro'za tutish va h.q.) she'riy usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida yuqoridagi masalalar katexizis (izoh) shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o'rin olgan. "Chor-kitob"ning "Musulmonlikning muhim masalalari" deb nomlangan uchinchi qismi o'quvchilarni shariatning asosiy ustuni -musulmon diniy huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning "Pandnoma" (Nasihat kitobi) deb nomlangan va XIII asrda yozilgan to'rtinchi qismida Qur'oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she'riy shaklda bayon etilgan.

Shundan so'ng o'quvchilar mutlaq din masalalariga bag'ishlangan "Sabotul ojizin" kitobini o'qishni boshlaganlar. Ushbu asar ko'pincha uning muallifining nomi bilan, ya'ni – "So'fi Olloyor" deb yuritiladi. Bu sof diniy asar bo'lib, unda diniy masalalar she'riy usulda bayon qilingan.

Maktabni tamomlagan o'quvchilar ta'limni davom ettirish uchun madrasalarga kirganlar.

Madrasa odatda ikki bo'limdan, ya'ni: quyi (ibādat al-'islām) va yuqori (mas'ola) bo'limlardan iborat bo'lgan. Lekin barcha madrasalarda ham bo'limlar shunday nomlanmaganini qayd etish lozim. Masalan, Buxoro madrasalarida quyi bo'lim «mushkulāt» deb yuritilgan.

Birinchi bo'limda talabalar din ahkomlarini o'rganganlar. Ikkinchi bo'limda esa – Qur'oni karimga muvofiq holda bayon etilgan islomning asosiy qonunlari o'qitilgan. Bundan tashqari, arab tilshunosligi, mantiq, tarix, she'r yozish ilmi, metafizika va boshqa fanlar ham o'qitilgan. Madrasalarda barcha mashg'ulotlar arab tilida olib borilgan.

Madrasa talabalarini shartli ravishda uchta kursga bo'lish mumkin.

Birinchi, ya'ni boshlang'ich kurs adnā (quyi), ikkinchi kurs – avsat (o'rta) va uchinchi kurs – a'lo (yuqori) deb nomlangan. Biroq, kurslarning nomlari hamma madrasalarda ham bir xil bo'lmagan. Shu o'rinda bunday kurslarga ajratish faqat yirik madrasalarda mavjud bo'lgani, talabalar soni 20 kishiga etmagan kichik madrasalarda esa talabalarning barchasi faqat bitta mudarrisga mashg'ulotga qatnaganlarini qayd etish lozim.

Madrasada darsni tashkil etish tartibi quyidagicha bo'lgan: bitta darslikdagi aynan bir bobni o'rganayotgan 10-15 nafar talaba bir sinf xonasiga to'planishgan va o'zlariga oqsoqol (sardor) saylab olishgan. Bu guruh «jamo», uning oqsoqoli esa «qori jamoa» deb nomlangan.

Darsni boshlash uchun oqsoqol mudarrisning huzuriga borar va undan mazkur guruh bilan mashg'ulot o'tkazish uchun izn so'radi.

Qizlar maktabi va unda ta'lim mazmuni

Masjid va xonaqohlar qoshida ochilgan maktablarda faqat o'g'il bolalar o'qitilgan. Qiz bolalar o'z davrining o'qimishli ayollari tomonidan uylarida ochilgan maktablarda o'qitilgan. Ayol muallimani o'lkaning turli hududlarida "otinoyi", "otinbibi", "bibiotin", "bibixalifa" deb ataganlar. Qizlar maktabi o'g'il bolalar maktablariga nisbatan ancha kam bo'lgan, ko'p hollarda maktabdorlarning, imomlarning xotinlari maktabdorlik qilgan. Qizlar maktabi haqida K.Ye.Bendrikov "Turkistonda xalq maorifi tarixidan ocherklar" asarida quyidagilarni yozadi: "Qizlar ishqiy maktablarga berilmasinlar deb, qizlar maktabida yozuvga o'rgatilmagan". Professor U.Dolimovning fikricha, bu so'zlar haqiqatdan ancha yiroq. O'zbek xalqi – o'tmishda eng ko'p shoirlar etishtirgan xalq, agar yozuvga o'rgatilmaganida edi, podshohlar saroyiga mansub bo'lgan Gulbadanbegim, Zebunisobegim, Nodirabegimlarni qo'ya bering, XIX asrning o'zida Uvaysiy, Mahzuna, Dilshodi Barno, Muazzamxon, Muattarxon, Anbar otin, Qamarniso, Nozimaxon kabi o'nlab mashhur shoirlar qayyerdan etishib chiqqan?!

O'rta Osiyoda faoliyat yuritgan qizlar maktabining yirik namoyondalaridan biri – Jahon Otin Uvaysiydir. O'zining butun faoliyati davomida xalqimiz orzu-umidlarini ro'yobga chiqarishga harakat qilgan Jahon otin xalqimizning oqila qizlarini tarbiyalash, go'zal hayotga erishishning birdan-bir yo'li deb o'ylab, o'zining butun umrini yosh qizlarga ta'lim-tarbiya berish bag'ishladi.

O'z maktabida qizlarga boshlang'ich ta'lim berar ekan, Jahon Otin ularning zehni o'stirishga katta ahamiyat beradi. Otin o'z shogirdlariga savod o'rgatibgina qolmay, ular orasidan iqtidorli qizlarni tanlab sharq she'riyati bilan tanishtiradi. Qizlarni nazm bo'stoniga etaklaydi.

Atoqli zullisonayn shoira Dilshodi Barno 50 yildan ortiq muallimalik qilib, qizlarga xat-savod o'rgatdi, tab'i nazm qizlarga she'riyat ilmidan dars berdi.

Dilshod o'z maktabida yosh qizlarni tarbiyalab, ularga xat-savod o'rgatar va ularni chuqur bilim egasi qilib chiqarishga intilar edi. Shu bilan birga, yosh iste'dodli qizlarga o'zbek, tojik mumtoz adabiyoti namoyondalarining asarlarini ham o'rgatar va ularni nafosat ruhida tarbiyalab, o'z zamonasining ilg'or kishilari qilib etishtirishga harakat qilgan.

Munis Xorazmiyning "Savodi ta'lim" asari – husnixatga doir dastlabki qo'llanma sifatida

Munis o'z davrining etuk murabiy shoiri sifatida bolalarning savodxonligini va husnixatini yaxshilash yo'lida ko'p izlanadi va yoshlarga husnixatdan ta'lim berib, "bilgancha surib qalamni har yon, ta'lim ishin aylar erdi oson" deydi. "Bilimning eshigi alifbe" deganlaridek, Munis ham ta'limdagi muvaffaqiyatlarning garovi savod ekanligini tushungan va shuning uchun "umumiy arqom" yozuv ilmini yaratishga bel bog'lagan.

Munisning "Savodi ta'lim" asari ana shu tarzda 1804 yil 6 dekabrda vujudga keladi. Mazkur risola nazariy ma'lumotlar va mashqlarni o'z ichiga olgan. Risola ikki qismdan tarkib topgandir. U "Savodi ta'lim"ning nazariy qismida o'zigacha mavjud bo'lgan bolalarga xat-savod o'rgatuvchi risolalarning barcha nuqson va kamchiliklarni ochib tashlaydi va eski risola bilan o'zi yaratayotgan risolani bir-biri bilan taqqoslab, eski risolaning o'sha kungi talablarga javob bera olmasligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beradi. Risolaning ikkinchi qismida arab alifbosidagi har bir harfning yozilish uslubini ma'rifiy-didaktik nuqtai nazardan sodda qilib tushuntirishga harakat qiladi.

Muhammad Sodik Qoshg'ariyning “Odob as-solihin” asari – yuksak ma’naviy-axloqiy sifatlarni yorituvchi manba.

Muhammad Sodik Qoshg'ariyning “Odob as-solihin” (“Yaxshi kishilar odobi”) asari kundalik turmushimizda har kuni har daqiqada bilish zarur bo‘lgan turmush odobiga oid xulq-odob qoidalarining majmuidir. Asar turkiy tilda yozilgan bo‘lib, muqaddima, etti bob va xotimadan iborat.

Asarning muqaddimasida uning maqsadi sifatida insonga yaxshi xulq egallashi zarurligi ta’kidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa va yaxshi xulq bilan odobli va toza bo‘lmasa, nafaqat o‘ziga, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi, deydi va quyidagi masnaviyini keltiradi:

Adabsiz na o‘zi uchun yomonlik qiladi,

Balki butun dunyoga o‘t qo‘yadi.

“Odob as-solihin” asarida bayon etilgan botiniy va zohiriy qoidalar:

1. Salomlashish va ruxsat so‘rash odobi.
2. Muloqot odobi.
3. Uxlash va yo‘l yurish odobi.
4. Suhbatlashish odobi.
5. Er-xotin odobi.
6. Tozalik qoidalari.
7. Mehmon kutish odobi.
8. Ziyofat va ovqatlanish odobi.
9. Safar qoidalari.

Muqaddimada asarning maqsadi ochib beriladi. Asarning yozilishidan ko‘zda tutilgan maqsad borasida so‘z yuritilar ekan, insonning ijobiy hulq-atvorga ega bo‘lishini taqozo etuvchi ijtimoiy zaruriyat mohiyati batafsil ochib beriladi. Asarda ilgari surilgan asosiy g‘oya – insonlarning ijobiy hulq-atvorga ega bo‘lishlari jamiyatda ruhiy xotirjamlik va moddiy farovonlikni qaror toptiruvchi asosiy omil ekanligini asoslashdan iboratdir. Alloma mazkur g‘oya mohiyatini sharhlar ekan, inson odob-axloq qoidalarini egallay olmasa hamda ijobiy hulq-atvori bilan muaddab (odobli) va muzazzab (toza) bo‘lmasa, nafaqat o‘zi, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi degan qarashni ilgari suradi. Ayni o‘rinda quyidagi masnaviyini keltiradi:

Beadab tanho va xudro dosht bad,

Balki otash dar xama ofoq zar.

(Adabsiz nafaqat o‘zi uchun yomonlik qiladi,

Balki butun dunyoga o‘t qo‘yadi).

Shunday ekan, har bir inson ichki hamda tashqi odob qoidalarining mohiyatini to‘laqonli ravishda anglab, ularga qat’iy amal qilishi zarur. Inson odob-axloq qoidalarining mohiyatidan qanday yo‘l va usullar orqali boxabar bo‘lishi mumkin degan savolga javob berar ekan, alloma ular etuk mutafakkirlar tomonidan qimmatli, mo‘tabar kitoblarda jam etganligi, mazkur kitoblarning mazmuni bilan tanishish orqali odob-axloq qoidalari va ularga amal qilish shartlari

xususida muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish imkoniyati mavjudligini alohida ta'kidlab o'tadi. Asarda komil inson bo'lib etishishda kundalik hayot hamda amaliy turmushda o'ziga xos ahamiyat kasb etuvchi botiniy (ichki) va zohiriy (tashqi) odob-axloq qoidalari: salomlashish, ruxsat so'rash, muloqot, uxlash, yo'l yurish, mehmon kutish, ziyofat, ovqatlanish, shuningdek, er-xotin munosabatlarini yo'lga qo'yish odobi va ularga amal qilish shartlari borasida so'z yuritiladi. Suhbat ahlining o'zini tutishi, tozalik, ozodalik hamda safarga chiqish qoidalari ham asar mazmunining markaziy qismidan o'rin olgan.

Birinchi bob salomlashish, ko'rishish, qo'l olishish hamda ruxsat so'rash qoidalari to'g'risida ma'lumotlar berishga yo'naltirilgan bo'lib, mazkur bob to'rt fasldan tashkil topgan.

Ma'lumki, Sharq xalqlari tomonidan tan olingan axloqiy qoidalarga ko'ra biror kimsa o'zgalar xonadoniga tashrif buyursa, eshikdan xonadon sohiblarining ruxsatsiz kirib boravermay, ma'lum qoidalarga rioya qilishi shart. Ana shu qoidalarning eng muhimlari deb, Muhammad Sodik g'oshg'ariy tashrif buyuruvchi kimsa o'zining kelganligidan xonadon sohiblarini ogoh etishi (eshikni qoqishi yoki yo'talishi), ushbu choraga nisbatan ichkaridan javob berilgach kirishga ruxsat so'rashi, so'ngra ichkariga kirishi kerakligi lozimligini bayon etadi.

Ikkinchi faslda esa salomlashish odobining o'n ikki qoidasi borasida fikr yuritiladi. Mazkur o'rinda salom berish va alik olish masalasida bugungi kunga qadar davom etib kelayotgan munozaraga nuqta qo'yilgan. Muallifning fikriga ko'ra, salom bermak sunnat, javobi farzu ayyondir. Muhammad Sodik Qoshg'ariyning e'tirof etishicha, salom quyidagi holatlarda quyidagi kishilar tomonidan berilishi maqsadga muvofiqdir: ulug' kichikka, otliq piyodaga, yuruvchi o'ltirguvchiga, ozchilik ko'pchilikka, xonaga kirib keluvchi, xona ichkarisida o'tirgan kishilarga salom bergay", deb ta'kidlar ekan, bir kishi ko'pchilik oldiga kirib kelganda, birinchi bo'lib salom berishi, ko'pchilik esa baravar ovoz chiqarmasdan salomga alik olishi joizligiga alohida e'tiborni qaratadi. Allomaning salomlashish odobi xususidagi fikrlari bilan tanishar ekanmiz, ta'lim muassasalarida muallim sinf xonasi yoki auditoriyaga kirib kelganda, "Kim oldin salom berishi kerak?", degan muammoning echimini topgandek bo'lamiz.

Mazkur bobda yana salomlashishdagi hatti-harakatlar, jismonan zaif yoki bemor kishilar tomonidan amal qilinishi lozim bo'lgan, shuningdek, erkak va xotin-qizlar o'rtasida kechuvchi salomlashish qoidalari, salom bermaslik va javob qaytarmaslik joiz deb topilgan holatlar borasida ham muhim tavsiyalar bayon etilganki, ushbu

Ikkinchi bobda uxlamok, kiyim kiyish, yo'l yurish odoblari haqida fikr yuritiladi. Masalan, uxlash oldidan eshiklarni mahkamlab yopish, idishlarning og'zini berkitish, o'rnidagi ko'rpa-to'shaklarni bir bora qoqib yozish, o'choqdagi olovni hamda chiroqni o'chirish, uxlaydigan o'rnini yumshoq qilmaslik, o'ng qo'lga bir oz suyanib yotish tavsiya etiladiki, ushbu qoidalarning ahamiyati ularga rioya qilmaslik natijasida ro'y bergan noxush voqealar misolida ochib beriladi.

Libos kiyish qoidalari ham xulq-odob me'yorlarining tarkibiy qismi sanaladi. Bizga yaxshi ma'lumki, libos kiyish borasida ham ma'lum mezonlar qabul qilingan bo'lib, ularga amal qilish kishini noqulay vaziyatga tushib qolishdan saqlaydi. Muhammad Sodik g'oshg'ariy ushbu bobda libos kiyish qoidalari va ularga amal qilish shartlari yuzasidan mulohazalarni ilgari suradi. Bu borada muallif kishilar tomonidan amal qilinishi o'ta muhim sanalgan mezonlar quyidagilar ekanligiga alohida urg'u beradi: libos tanlashda kishining imkon darajasi, moddiy holati, mavqei, nasl-nasabi, yoshi, jinsi, shuningdek, joyi (geografik mintaq, shahar yoki qishloq, faoliyat turi va hokazolar) inobatga olinishi lozim. Tanlangan libosning qulayligi, faslga mos bo'lishi ham maqsadga muvofiqdir. Libosni toza tutish, o'ta darajada hashamdor bo'lgan liboslarni kiymaslik,

yaxshi libos kiyganda manmanlik qilmaslik, kiymaydigan ortiqcha liboslarni muhtojlarga in'om qilish xususida berilgan tavsiyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Yo'l yurish qoidalari ham har bir inson bilishi zarur bo'lgan qoidalaridan biri bo'lib, muallif mazkur masalaga ham o'z e'tiborini qaratadi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning tavsiyalariga ko'ra, yo'l yurganda atrofga alanglamaslik, jamoat joylarida esa boshqalarga xalal bermaslik, ularning hurmatini saqlash, hamrohlar ishtirokida yo'l yurilayotgan bo'lsa, ularning yoshi, mavqei, salomatlik darajasini inobatga olish, yo'lda tanish kishi uchrab qolsa, u bilan salomlashib, tez o'tib ketish, agar zarur bo'lsa, yo'l chetiga chiqib so'zlashish, yo'lda og'iz suvi yoki balg'amni tupursa yuzini berkitish, uni o'ng tomonga yoki oldiga emas, chap tomoniga yoki orqaga tashlash, muhtojlarga duch kelib qolinsa, ularga yordam berish, kishilarga aziyat etkazadigan narsalarni yo'ldan olib tashlash, mazlumlarning g'am-anduhlariga sherik bo'lib, ularga yordam ko'rsatish, kishilarning yaxshi amallarini ma'qullab, ularni yomon ishlardan qaytarish maqsadga muvofiq ekanligi bayon etiladiki, ushbu qoidalarini bilish katta-yu kichikka birdek zarurdir.

Uchinchi bobda suhbatlashish odobi borasida so'z yuritiladi. Bizga yaxshi ma'lumki, suhbatlashish odobi va uning shartlariga amal qilish ijtimoiy munosabatlarning mo'tadil kechishini ta'minlovchi asosiy va o'ta muhim omillardan biri bo'lib, aksariyat mualliflar tomonidan yaratilgan hamda axloq-odob muammolariga bag'ishlangan asarlar mazmunidan alohida o'rin olgan. «Odob as-solihin» asarida ham muallif suhbatlashish odobi va uning o'ziga xos jihatlari borasida batafsil so'z yuritadi.

Suhbatning yaxshi niyatlarga boy hamda beg'araz bo'lishi muhim sanaladi. Muayyan mavzularda tashkil etilayotgan suhbat (bahs-munozara)ga tanning tozaligiga erishgan, shuningdek, og'iz va tishlarni tozalagan holda pokiza libos bilan tashrif buyurish, suhbat ahlining bir-birlariga hurmat va iltifot ko'rsatishlariga erishish, ulug'larga e'tiborini qaratish, O'tirish qoidalariga rioya etish, ahli suhbat kirganda va chiqqanda o'rindan turish va ulug'larni yuqoriga o'tkazish, beadab so'zlar, yomon hatti-harakatlar hamda noo'rin jimlikdan saqlanish, barchaga yaxshi muomalada bo'lish, ularni izzat qilish, aksa kelsa og'zini to'sib, past ovozda, engil aksa urish, suhbat ahliga ish buyurmaslik, ularga beminnat xizmat ko'rsatish, do'st va notanishlarga bir xil ochiq chehra, go'zal hulq va odob bilan muomalada bo'lish, aka-ukalar, opa-singillarning xatosini kechirish hamda ularning aybini yuzlariga solmaslik, agar joiz bo'lsa ularga boshqalarning e'tiboridan chetda nasihat qilish, suhbat jarayonida ishtirok etayotgan biror kishining yomon qiligi yoki qabih fe'liga baho bermaslik, zaruriyat yuzaga kelgan holda uni suhbatdan chetlatish chora-tadbirini ko'rish va hokazo kabi odob-axloq qoidalariga rioya etish har bir kishining insoniy burchi ekanligini ta'kidlab o'tadi.

Ahli suhbatga nолоyiq hatti-harakatlardan qochish maqsadida suhbat ishtirokchilarining xotirjamligini buzgan kimsaga o'z xatti-harakatlarining noo'rirligini imo-ishora bilan tushuntirish, u o'zini o'nglab ololmasa zarur holatda uni davradan chetlatish, mazkur chora-tadbirni ortiqcha shov-shuvsiz amalga oshirish, suhbat chog'ida pinakka ketmaslik, o'zini o'zgalardan yuqori tutmaslik, suhbatdoshning so'zini bo'lmaslik, sukut saqlashda ham ma'lum me'yorlarga amal qilish, ortiqcha takallufga yo'l qo'ymaslik, hamsuhbati bilan bahs qilmaslik, ammo tortishish mumkinligi, g'azab kelganda uni to'xtata olish, ortiqcha qiziqchilik, hazil-mutoyiba, xushomadgo'ylik qilmaslik, bu borada me'yordan chetga chiqmaslik, o'zgalarning shaxsiyatini kamsituvchi laqablarni tilga olmaslik, davra ishtirokchilari orasida bir-biri bilan pinhona va boshqalar tushunmaydigan tilda pichirmaslik, pinhona so'zlashayotgan hamrohlarning so'zlariga quloq solmaslik kabi qoidalarining mohiyati asar mazmuni orqali to'laqonli yoritilib beriladiki, ulardan xabardor bo'lish har bir kishi uchun o'ta muhimdir. Asarda

ilgari surilgan er va xotin o'rtasida tashkil etiluvchi munosabatlar odobiga oid qarashlar ham alohida diqqatga sazovordir.

Mazkur o'rinda quyidagi fikrlar ilgari suriladi: uylanadigan yigit nikohdan oldin o'zi uylanmoqchi bo'lgan qizni ko'rmog'i, uylanadigan qizning bokira bo'lishi, shuningdek, to'rt narsa: umrda, qomatda, molda va nasabda erdan past va uch narsa: husnu jamolda, hulq (odob)da hamda iffatda erdan yuqori bo'lishi zarurligi muallif tomonidan alohida ta'kidlanadi. Yuqorida qayd etilgan fikrlarning ahamiyati amaliy turmushda o'z isbotini topgan bo'lib, ularni bilish hamda mazkur fikrlarga amal qilish oilalarda tinchlik-totuvlik, farovonlik va xotirjamlikning barqaror bo'lishini kafolatlovchi omillar bo'lib xizmat qiladi.

Er kishi xotiniga yaxshi muomala qilish, uni behuda g'azablantirmasligi, oliyjanob bo'lishi, alohida muruvvat ko'rsatishi, havoyi nafs balosidan saqlanishi, agar ayol jabr va sitam ko'rsatsa, unga avval nasihat qilib, xatti-harakatlarining nojoizligini tushuntirishi, agar u ushbu chora-tadbirdan so'ng yaxshi tomonga yuz tutsa, uni avf etishi maqsadga muvofiq ekanligi borasidagi qarashlar bayon etiladi.

Asarda, shuningdek, ayol kishining oiladagi o'rni va burchlari yuzasidan ham bir qator fikr-mulohazalar bayon etiladi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning nuqtai nazariga ko'ra, ayol kishining oiladagi eng muhim burchi quyidagilardan iboratdir: xotin erining ruxsatisiz hech joyga bormasligi va hech kimni uyiga keltirmasligi, erining mol-dunyosini sarf etmasligi, o'z zimmasidagi mas'uliyatlarni oqilona bajarishi, eri xursand bo'lsa - xursand, g'amgin bo'lsa - g'amgin bo'lishi, erining topish-tutishiga qanoat qilishi, er vafot etganda motam tutib, marhumning ruhini pok saqlashi va hokazolar. Yuqorida tilga olingan pandlar bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy "Odob as-solihin" asarida, kasal holini so'rash, ta'ziya va musibat odoblari haqida ham fikr yuritadi. Ushbu holatlarda amal qilinadigan qoidalar mohiyatidan xabardor bo'lish ham har bir kishi uchun foydadan holi bo'lmaydi.

Bemor holini so'rash qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, yoru birodar, shuningdek, do'st uchun farz ekanligi, bemorning millati va diniy e'tiqodidan qat'iy nazar, uning yoniga ochiq yuz bilan kirish, unga ko'nglini ko'taruvchi so'zlar bilan murojaat qilish, bemor oldiga bashang kiyinib yoki kir libosda bormaslik, bemor yotgan xonaga kulib kirib, uning bosh tomoniga yaqin o'tirish, ko'p so'zlanishib bemorni toliqtirib qo'ymaslik, qo'lni peshonasiga qo'yib hol so'rash, bemorni kun yoki kunora kelib toliqtirib qo'ymaslik, bemorning ko'ngli tilaydigan narsalarni so'rab-surishtirib, ularni topib kelish, ammo bemorning muolajasida uni harom narsalardan saqlash, bemor oldida ko'p o'tirmaslik, agar bemor oldida uzoq vaqt qolish zaruriyati yuzaga kelsa, uning ko'ngliga yoqadigan, xush keladigan so'zlar yoki hikoyatlardan so'zlab o'tirish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg'u beradi.

O'z navbatida bemorning kasalidan nolishi mumkin emasligi, og'ir dardga chalinganda o'ziga o'lim tilamasdan umr tilashi, dardi og'irlasha boshlaganini sezganda gunohlaridan tavba qilib, o'zgaralar hamda qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, yoru birodar hamda farzandlar oldidagi qarzlarini ado etib, farzandlari, qarindosh-urug'i va do'stlaridan rozi-rizolik so'rashi, vasiyat qilish, shuningdek, ularga sabr-qanoat tilashi eng muhim qoidalar ekanligi ta'kidlanadi.

Asarda musibat odoblari xususida ham bir qator fikrlar bayon etilganki, ushbu qoidalar xabardor bo'lish, kishilar, shu jumladan, yoshlar uchun ham zarurdir. Biron mo'minning vafoti haqidagi xabarni eshitilganda boshiga musibat tushgan kishilarga ta'ziya izhor etiladi. Ushbu tadbir dafn marosimidan oldin yoki keyin amalga oshirilishi mumkin. Ta'ziya bildirish uchun kungacha joiz, undan so'ng makruh deyiladi. Tobutni olib chiqib

ketayotganlar sukut saqlashlari lozimligi, ayollar tobut ko'targan erkaklarga hamroh bo'lib, eshikka chiqmasliklari, boshiga musibat tushgan kishilar yig'ilganlarida ovozni baland qilib, fig'on chekmasliklari, mayit dafn etilgach, har kim o'z ishiga ketishi, bir erda yig'ilib o'tirmasliklari kerakligi, yig'ilish uyushtirish uchun turli tadbirlarni izlab topish va ularni o'tkazish bid'at ekanligi, biroq qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug', yoru do'stlarning turli taomlarni tayyorlab, boshiga musibat tushgan kishilarning xonadonlariga yuborish odamgarchilikning muhim ko'rinishlaridan biri ekanligi ta'kidlab o'tiladi.

Asarda qabr ustiga pishiq g'isht va tosh hamda boshqa narsalarni qo'yish, qubba va imorat barpo etish ham bid'at hisoblanishiga alohida urg'u beriladi.

SHu o'rinda muallif qabrlarni ziyorat etish odobiga ham to'xtalib o'tadi. Muhammad Sodik Qoshg'ariyning e'tirof etishicha, qabrlarni ziyorat etish odobi quyidagilardan iboratdir: qabristonni tonggi ziyorat qilish ko'proq erkaklarga mansub, ota-onaning qabrlarini ziyorat qilish xotinlarga ham ijozat etiladi. Qabrlarni oyoq osti qilmaslik, qabr ustida o'tirmaslik kabi holatlar ham qabristonlarni ziyorat qilish odobining muhim unsurlari ekanligi ko'rsatilib o'tiladi.

Asarda ziyofat uyushtirish va mehmon kutish odobi borasida ham ko'pgina ibratli fikrlar bayon etiladi. Xususan, mehmondorchilik odobi yuzasidan quyidagi fikrlar ifoda etiladi: mehmondorchilikka kishining boyligi, mavqei yoki mansabiga qaramay, hammaning baravar chaqirish, oila a'zolarini ham ajratmaslik, mehmonning izzat-hurmatini joyiga qo'yish, lekin uch kundan so'ng ortiqcha takalluf ko'rsatmaslik, dabdaba qilmaslik, mehmon uchun uyni ortiqcha bezamaslik, lekin, ozoda va toza ko'rpa-to'shaklardan foydalanish, dasturxon tuzashda isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik, dasturxonga taom qo'yilganda avval mezbonning taomga qo'l uzatishi, mehmondan oldin taomdan qo'l tortmasligi, mehmonga nisbatan ortiqcha takalluf qilavermaslik, imkoni bo'lsa lazzatli va latif taomlar tayyorlab mehmonning ko'nglini olish kabi qoidalarining mohiyati ochib beriladi.

Asarda mehmon tomonidan xonadon sohiblariga nisbatan ko'rsatiladigan hurmat borasidagi qoidalar yuzasidan ham fikr-mulohazalar bayon etiladi. Xususan, ziyofat yoki mehmondorchilikka chaqirilganda, u xoh faqir, xoh ulug' martabali kishi bo'lsin, albatta, chaqirilgan xonadonga borishi zarurligi, zolim, axloqsiz, ikkiyuzlamachi hamda xurofotchi kishilar ziyofatga chaqirganda esa bormaslik kabi odob-axloq qoidalariga rioya etish nihoyatda muhim ekanligi ta'kidlab o'tiladi.

Mazkur bobda emak-ichmak odoblari xususida ham so'z yuritiladi. Unda taomni mumkin qadar oz iste'mol qilish, shubhali tuyulgan taomlarni iste'mol qilmaslik, faqirona ovqatlarga qanoat qilish, go'shtli taomlarni kam tanavvul etish, ovqatlarni tanavvul qilishda ularning pishirilish holatiga ko'ra bir-biri bilan aralashtirib yubormaslik, ya'ni, baliqni sut bilan, sutni nordon meva yoki taom bilan, sutni tuxum bilan, qovurilgan go'shtni qaynatilgan go'sht bilan, qotgan go'shtni yangi go'sht bilan, issiq taom yoki ichimlikni sovuq taom yoki ichimlik bilan, ichni qotiruvchi taom yoki mevalarni ichni suruvchi taom yoki mevalar bilan birga iste'mol qilish sog'likka ziyon etkazuvchi holatlar ekanligi alohida uqtirib o'tiladi. Alloma taom iste'mol qilish odoblari borasida so'z yuritir ekan, taomni o'tirgan holda eyish maqsadga muvofiq ekanligiga e'tiborni qaratadi. Bu boradagi odob qoidalari sirasiga quyidagi holatlar qam kirishiga: alohida urg'u beradi: katta yoshli kishilar taomga qo'l urmaganlaricha, taomga qo'l uzatmaslik, taom iste'mol qilishda ozodalikka qat'iy rioya etish, shuningdek, uning turiga ko'ra qulay idishlardan foydalanish, mevalarni ko'zga surib (bizning fikrimizcha, mazkur harakat muayyan meva pishib etiladigan mavsum (davr)ga etib kelinganlik, yana bir yil sog'-salomatlikda umr kechirganlik uchun shukuronalik belgisi sifatida ado etiladi), keyin eyish, taomni iste'mol qilishdan avval va keyin qo'l yuvish, yuvilgan qo'lning suvini silqitmaslik,

qo'lni toza sochiqqa artish, taomdan so'ng sohibi xonadon sharafiga duo qilish, mazkur mehmondorchilikda yoshi katta kishilar ham ishtirok etayotgan bo'lsalar, ularning duo qilishlarini kutish kabi qoidalarining mohiyatini batafsil ochib beradi.

Mazkur bobda suv ichish odobi xususida ham fikr yuritiladiki, ushbu qoidalari mohiyatini bilish hamda ularga qat'iy amal qilish gigienik jihatdan ham muhim ahamiyatga egadir. Suv ichish (turli ko'rinishdagi ichimliklarni iste'mol qilish) qoidalari quyidagilardan iboratdir: suvni birdaniga simirmay, balki bo'lib-bo'lib ichish, unga nafas urilmaslik maqsadga muvofiqdir, suv o'ta ehtiyotkorlik bilan, unga biror narsa tushgan tushmaganligiga ishonch hosil qilingach ichiladi, kechasi esa suv solingan idishning og'ziga latta tutib ichish tavsiya etadi. Agar og'iz va qo'l yog'liq bo'lsa, suvli idishning dastasini ushlamaslik, jimjiloq va nomsiz barmoq yordamida yoki qo'l yuvilgandan so'ng ushlash, kosa yoki suv idishning singan eri bo'lsa, u eridan suv ichmaslik (chunki u erda kir to'planib qolishi mumkin), ariq yoki hovuz (har qanday ochiq suv havzasi)dan boshni egib, suv ichmaslik (zero, bunday holatda turli zararli hasharotlarning inson organizmiga tushish ehtimolining mavjud) kabi holatlar qat'iy ta'kidlab o'tiladi. Shu bilan birga suvni avval o'zi ichmay yonidagilarga uzatish, bunda suvning o'ng tomonga uzatilishiga alohida aqamiyat berish, suv uzatgan kishini duo etish qoidalari ham eng zarurva muhim sanalgan odob qoidalaridan biri ekanligi uqtirib o'tiladi.

Yettinchi bobda safar qoidalari va ularning mohiyati yoritib beriladi. Allomaning fikriga ko'ra, safarga chiqishdan ko'zlangan maqsad quyidagi uch ko'rinishda ifodalanadi: farz, fazilat, muboh (ruxsat etiladigan). Ayni o'rinda safar farzining o'zi quyidagi besh ko'rinishni namoyon etadi: jihod, haj, ota va onaning chaqirig'iga muvofiq, raddi mazolim (zulmni qaytarish) hamda ilm olish maqsadida uyushtirilgan safar.

Muboh safarining uyushtirilishidan ko'zlangan maqsad ham ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi: 1) O'z manfaati yo'lida, o'zgalardan biror narsani ta'ma qilmagan holda uyushtirilgan tijorat safari. Muboh safarining mohiyatini yoritir ekan, Muhammad Sodik Qoshg'ariy tijorat safarini uyushtirishdan asosiy maqsad faqat mol-dunyo orttirish bo'lsa, u holda bunday tijorat safari unga ziyon etkazishini alohida uqtirib o'tadi; 2) navi-nav'i tafarruj (ko'ngil ochish) maqsadida safar uyushtirish. Alloma vaqti-vaqti bilan bunday safarlarni ham uyushtirib turish maqsadga muvofiq ekanligini aytib o'tadi. Muhammad Sodik g'oshg'ariyning ta'kidlashiga ko'ra, har qanday maqsad yoki ko'rinishdagi safarlarni uyushtirish chog'ida ayollarga albatta ularning turmush o'rtoqlari (mahrami) hamrohlik qilishlari zarur.

Asar mazmuni orqali safar va ularning foydalari xususida ham so'z yuritiladi. Allomaning fikricha, safar qilishning foydali jihatlari quyidagilardan iborat: birinchidan, g'am-anduhdan forig' bo'lish, ikkinchidan, tirikchilik uchun sarmoya yig'ish, uchinchidan, ilm olish, to'rtinchidan, odob va axloq o'rganish, beshinchidan, ulug' kishilarning suhbatlaridan bahramand bo'lish. Olim safar uyushtirilgan vaqtda turli mashaqqatlarga ham duch kelish mumkinligini ta'kidlagan holda, chaqimchi va hasadchilar orasida tirik yurgandan ko'ra, safar mashaqqatlari afzalroqdir, degan g'oyani ilgari suradi. Safarga chiqishda quyidagi qoidalariga amal qilish foydadan holi bo'lmaydi: avvalo, safar qilish uchun ma'lum bir kori-hayor (yaxshi niyat), ya'ni, yo haj, yo tijorat, yo jihod, yo ilm olish, yoki aziz joylarni ziyorat qilishni maqsad qilib olish. Safarga chiqish oldidan biror dono kishi bilan maslahatlashish tavsiya etiladi. Safarga chiqish oldidan ota-ona yoki safarga chiquvchi kishida kimning haqqi bo'lsa, haq egalaridan ruxsat so'rash, ularning fikrlarini inobatga olish, ota-ona yoki qarindosh-urug', yor-birodarlar bilan vidolashib, ularning duosini olish sunnat sanalishi muallif tomonidan alohida qayd etib o'tiladi.

Safarga hech vaqt tanho chiqmaslik, eng kamida uch kishi bilan safar qilish, safarga chiquvchilar soni ko'pchilikni tashkil etsa, bir-birlariga yaqin manzilga tushish, guruh bo'lib safarga chiqqanda o'rtalaridan bir kishini boshliq etib tayinlash, uning ko'rsatmalari asosida ish tutish, boshliqning ham o'z navbatida boshqalardan xizmatini ayamashligi, guruh safida zaifu notavonlar ham bo'lsalar, ularga madadkor bo'lish kabi holatlar eng muhim safar odoblari sifatida e'tirof etiladi.

Safarga chiqishda o'zi bilan birga eng zarur ashyolar, ya'ni, libos, oyoq kiyim, soqoltarosh, misvak (tish tozalagich), qaychi va boshqalarni olib chiqish, borilayotgan shaharda biror yuqumli kasallik tarqalsa, u erdan chiqib ketmaslik, aks holda kasallik tarqatuvchi o'zi bo'lib qolishi mumkinligiga alohida urg'u berib o'tiladi.

Safardan qaytganda to'satdan uyiga kirib bormay, avval uydagilarni xabardor etish maqsadga muvofiq bo'lib, uyga kechasi kirib borish noloyiq hisoblanadi. Safardan qaytganda xonadon ahli, shuningdek, qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni hamda yor-do'stlarga sovg'alar ulashish, safar qiluvchi kishini ko'rgani kelgan insonlarni turli lazzatli taomlar bilan siylash ham odamiylikning yorqin ifodasi ekanligini uqtirib o'tadi.

Agar xabar kelsa, musofirni kutib olish, uning istiqboliga peshvoz chiqib, hurmat bilan kutib olish, uni so'roqqa tutmaslik, musofir xohishini farosat bilan bilib olish, uning manzili, yotish-turishi, eyish-ichishidan xabardor bo'lib turish, agar sayohat qilish hoxishi bo'lsa, diqqatga sazovor joylarni ko'rsatish, uning tashrif buyurishidan ko'zlangan maqsadini bilib, unga yordam qilish kabi eng oddiy odob qoidalarining ham mohiyati ochib beriladi.